

יחסי אדם-חיה בראי היהדות

יהושע גלזמן

דוקטורנט למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, רב בית הספר (ממלכתי דתי, חינוך מיוחד, ניסויי) חורב בתל אביב
 דוא"ל: shukiglazi@gmail.com

ספרות ההלכה וההגות היהודית מציגות היבטים שונים של יחסי אדם-חיה, אולם עיקר תשומת הלב מוקדשת לסוגיית צער בעלי חיים. מאמר זה יסקור את המקורות השונים, מהמקרא וספרות חז"ל ועד הספרות בת ימינו, המציגים מנעד רחב של תפיסות בנוגע לבעלי חיים: החל מהציווי לנהוג בהם בחמלה ועד הציווי לאמץ תכונות 'חיותיות' רצויות, כגון גבורת האריה ונאמנות הכלב. כמו כן נטען במקורות הללו שהקשר עם בעלי חיים מיטיב עם נפשו של האדם ומפתח בו את מידת הרחמים. בסיום המאמר יוצגו היתרונות של טיפול רגשי בעזרת בעלי חיים, שעשוי להביא לידי זיקה ואינטימיות בין המטופל לבעל החיים.

מילות מפתח: חינוך, טיפול, יהדות, יחסי אדם-חיה, צער בעלי חיים

צער בעלי חיים

ספרות ההלכה וההגות היהודית עוסקת בהיבטים שונים של יחסי אדם-חיה, עם דגש על סוגיית צער בעלי חיים (אייגנר, תשע"ה; אלטוולר, תשנ"ו; אשכול, תשס"ב). במקרא למשל נכללים ציוויים רבים המורים לאדם לדאוג לרווחתו של בעל החיים. הציווי "כִּי תִרְאֶה חֲמוֹר שֶׁנֶאָדָּר בְּיַד תַּחַת מְשָׁאוֹ וְחָדַלְתָּ מֵעֲזֹב לוֹ עֲזֹב תִּעְזֹב עִמּוֹ" (שמות כג, ה) למשל מורה לעזור לבהמת משא הכורעת תחת העומס; "לֹא תִחַסֵּם שׂוֹר בְּדִישׁוֹ" (דברים כה, ד) גורס כי אין למנוע מזון מהבהמה בשעת עבודתה; "וְנִתְּתִי עֶשֶׂב בְּשׂוֹדֶךָ לְבַהֲמֹתֶיךָ וְאָכְלֹתָ וְשָׂבַעְתָּ" (דברים יא, טו), מצווה על האדם להאכיל את בעל החיים שלו לפני שהוא בעצמו מתיישב לאכול. הציוויים הללו מהווים את התשתית של דיני צער בעלי חיים.

אותה גישה ננקטת בספרות חז"ל, האוסרת על התעללות בבעלי חיים ומדגישה את ערך החמלה אף יותר מהטקסט המקראי (שמש, תשס"ח). בתלמוד הבבלי למשל (בבא מציעא פה, ע"א) מסופר על רבי יהודה הנשיא, הידוע בכינויו 'רבי',

שרחמיו לא נכמרו על עגל שבא להתחבא בכנף מעילו לאחר שברח מהשוחרט. על פי ההלכה, אפשר לשחוט את העגל, וברוח זו ענה לו רבי: "לך, כי לך נוצרת". אולם לפי התלמוד, היה על רבי לפעול לפני משורת הדין ולחוס על העגל. התלמוד גורס כי על חוסר החמלה הזה נענש רבי בייסורים, שמהם נרפא רק לאחר שהציל גורי עכברים מידי שפחתו.

פוסקי הלכה מהדורות האחרונים העלו אף הם דילמות הלכתיות בנוגע לצער בעלי החיים. הרב מנשה קליין למשל הרחיב את איסור צער בעלי חיים גם לעניין צער נפשי. לדבריו,

מוטלת על האדם החובה למנוע צער נפשי מבעל החיים:

וגדולה מזו הקפידה תורה עלינו שלא לצער בהמות לא רק זאת צער גופני אלא אפילו צער נפש אף שאין להם לבהמות דעת, מכל מקום צער טבעי יש להם [...] וצותה התורה שלא לאכול אבר מן החי, ונתנו ז"ל הטעם כיון שאסור לצער בעלי חיים, ואין לך צער ואכזריות גדולה בעולם מזו שיחתוך אבר או בשר בעלי חיים בעודנו חי לפניו ויאכלנו לעיניו (קליין, תשנ"ח, חלק ד סימן רלט).

בספר איוב – שבו שלושה מתוך ארבעת הפרקים מוקדשים לתיאור בעלי החיים בעולם¹ – מובהר כי לאדם אין מעמד מיוחד בבריאה. הספר מסתיים במענה איוב לדברי האל:

וַיַּעַן אִיּוֹב אֶת-ה'; וַיֹּאמֶר. יָדַעְתִּי, כִּי-כָל תּוֹכַל; וְלֹא-יִבָּצֵר מִמֶּךָּ מְזִמָּה. מִי זֶה, מַעֲלִים עֵצָה בְּלִי-דַעַת: לָכֵן הִגְדַּתִּי, וְלֹא אָבִין וּפְלֹאוֹת מִמֶּנִּי, וְלֹא אֶדְעַע. שָׁמַע-נָא, וְאָנֹכִי אֶדְבֹר; אֶשְׁאַלְךָ, וְהוֹדִיעֲנִי. לְשִׁמְע-אֲזַן שְׁמַעְתִּיךָ; וְנַעֲתָה, עֵינֵי נְאֻתְךָ. עַל-כֵּן, אֶמְאָס וְנַחֲמֵתִי עַל-עֶפְר וְנֶאֱפֹר (איוב מב, א-ו).

איוב מבין שהאדם אינו נהנה מעליונות על שאר הברואים, אלא הוא חלק מההרמוניה של הבריאה, ולבעלי החיים מקום משמעותי בעולם.²

חז"ל ראו באדם יצור מורכב שחברו בו תכונות של בעלי חיים ותכונות של מלאכים, כלומר הוא מייצג שילוב של תכונות גשמיות ורוחניות.

ששה דברים נאמרו בבני אדם, שלשה כמלאכי השרת, שלשה כבהמה. שלשה כמלאכי השרת: יש להם דעת כמלאכי השרת, ומהלכין בקומה זקופה כמלאכי השרת, ומספרים בלשון הקדש כמלאכי השרת. שלשה כבהמה: אוכלין ושותין כבהמה, ופרין ורבין כבהמה, ומוציאין רעי כבהמה (חגיגה טז, ע"א).

האדם מוצג כאן כיצור מיוחד המורכב מכוחות שונים, המאפשרים לו לשלוט על בעלי החיים. עם זאת, חז"ל הדגישו כי אל לו לאדם להתגאות ולחוש עליון על בעלי החיים:

תנו רבנן, אדם נברא בערב שבת, ומני מה – שלא יהו מינים אומרים שותף היה לו להקדוש ברוך הוא במעשה בראשית. דבר אחר, שאם תזוח דעתו עליו אומר לו יתוש קדמך במעשה בראשית (סנהדרין לח, ע"א).

באמירה חינוכית זו מנסים החכמים להעמיד את האדם על מקומו ולמנוע ממנו תחושת עליונות וגאווה. על האדם לדעת כי גם בריאה קטנה כיתוש קדמה לבריאתו שלו, ולזכור מה מקומו בעולם.

לימוד תכונות מבעלי חיים

מלבד ההכרה במעמדם החשוב של בעלי החיים, ההגות היהודית מצאה שהם גם עשויים לשמש לבני האדם מודל לחיקוי.

אַרְבַּעָה הֵם, קִטְנֵי-אָרֶץ, וְהֵמָּה, חֲכָמִים מְחֻכְמִים. הַנְּמָלִים, עִם לֹא-עֵז, וַיִּכְיֶנּוּ בְקִיץ לַחֲמָם. שְׁפָנִים, עִם לֹא-עֵצוּם, וַיִּשְׁימוּ

1 להרחבה על זיהויים ותפקידם של בעלי החיים באיוב, ראו בפירוש דעת מקרא על פרקים לח-מב; פליקס, תשנ"ב, ע"מ 347-358.

2 יש בעלי חיים המסמלים דברים שליליים וחובייים כאחד. הארס של הנחש למשל גם ממית וגם משמש לרקיחת תרופות. "וכי נחש ממתי או נחש מחיה?" שואלים במשנה (ראש-השנה ג, משנה ח) על סיפורי נחש הנחושת בספר במדבר.

הרב קליין ראה בציווי המקראי שאסר על חתיכת איבר של בעל חיים בעודו בחיים ואכילתו לפניו עדות לתפיסה כי בעלי חיים מסוגלים לחוות צער נפשי, ולא רק כאב פיזי.

על הצער הנפשי שחווים בעלי חיים עמד הרמב"ם במורה נבוכים (חלק ג פרק מח):

אין הבדל בין צער האדם וצער שאר בעלי-החיים, מפני שאהבת האם לילדה וגעגועיה אליו אינם נמשכים אחר השכל אלא אחר פעולת הכוח המדמה הנמצא ברוב בעלי החיים כמו שהוא נמצא באדם (רמב"ם, 2002, עמ' 635).

לשיטת הרמב"ם, הציווי "אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד" (ויקרא כב, כח), האוסר לשחוט את הבהמה ואת בנה ביום, והציווי "שילוח הקן" (דברים כב, ו-ז), המורה לשלח את ההורים מהקן לפני שלוקחים את הביצים – נועדו למנוע צער מבעלי החיים, כלומר לא לחשוף אותם להרג צאצאיהם. בעניין זה הפוסקים ההלכתיים ראו דמיון בין רגשות בעלי החיים ובין רגשות בני האדם. הסוגיה הזו משקפת את שני פניה של האנתרופוצנטריות: מחד גיסא היא מתירה לאדם להרוג בעלי חיים לסיפוק צרכיו, ומאידך גיסא היא גורמת לאדם לזהות תכונות אנושיות בבעל החיים ולחוש חמלה עליהם.

מאמר זה יעסוק בשני הפנים הללו של יחסי-אדם-חיה, כפי שהם מתבטאים בספרות ההגות היהודית.

היררכיה בין האדם לבעלי החיים

סיפור בריאת העולם מבסס את עליונות האדם: האדם מתואר כנזר הבריאה, ובעלי החיים נבראו לשימוש.

וַיֹּאמֶר אֱלֹקִים, וַעֲשֵׂה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוֹתֵנוּ; וַיַּרְדּוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם, וּבַבְּהֵמָה וּבְכָל-הָאָרֶץ, וּבְכָל-הָרֶמֶשׂ, הָרֹמֵשׂ עַל-הָאָרֶץ. וַיִּבְרָא אֱלֹקִים אֶת-הָאָדָם בְּצַלְמוֹ, בְּצַלְם אֱלֹקִים בָּרָא אוֹתוֹ: זָכָר וּנְקֵבָה, בָּרָא אוֹתָם. וַיִּבְרָךְ אוֹתָם, אֱלֹקִים, וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹקִים פְּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת-הָאָרֶץ, וּכְבִשְׁתֶּהּ; וַרְדּוּ בְּדִגְתַּי הַיָּם, וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם, וּבְכָל-חַיָּה, הָרֹמֶשֶׂת עַל-הָאָרֶץ (בראשית א, כו-כח).

על פניו נראה כי ייעודו של האדם הוא לשלוט בברואים: בחי, בצומח ובדומם. אולם על פי הרמב"ם, מה שהופך את האדם לעליון על בעלי החיים הוא יכולתו להנהיג אותם ברחמים: "בריאת הכוח המנהיג את בעלי החיים הוא הרחמים כלפיהם" (רמב"ם, 2002, חלק ג פרק יב). יותר מכך, הוא טוען כי בעלי החיים לא נבראו למען האדם, אלא קיומם עומד בפני עצמו: "הדעה הנכונה בהתאם לאמונות התורה, והמתאימה לדעות העיוניות, היא שאין להאמין שכל הנמצאים הם בשביל מציאות האדם, אלא אף שאר הנמצאים מכוונים לעצמם ולא בשביל דבר אחר" (רמב"ם, 2002, חלק ג פרק יג).

לאיילה – "נפתלי, אִילָה שְׁלֶחָה--הַנֶּתָן, אִמְרֵי-שֹׁפָר" – מפני שהיא סמל למהירות ולזריזות; ובנימין נמשל לזאב – "בְּנִימִין, זָאב יִטְרֹף, בְּבִקְרָא יֹאכַל עֵד; וְלַעֲרֹב, יִחַלֵּק שֶׁלֶל" – שאינו שומר את הטרף רק לעצמו אלא יודע לחלק את השלל.

ההתברכות בתכונות חייתיות מלמדת אותנו על התפיסה המקראית החיובית בנוגע לעולמם של בעלי החיים ועל השאיפה לאמץ את מעלותיהם. על כך אמרו חז"ל בגמרא: "אומה זו כחיה נמשלה" (סוטה יא, ע"ב).

ברכותיו של יעקב מעניקות ייחוד לכל שבט ושבט, ואילו בנבואתו של בלעם עם ישראל נמשל לאריה כיחידה אורגנית אחת: "הֵן-עַם כְּלָבִיא יְקוּם, וְכַאֲרֵי יִתְנַשָּׂא" (במדבר כג, כד). להלן ארחיב על שתי תכונות שההגות היהודית מזהה אצל בעלי חיים ודורשת מהאדם לאמץ אותן: רחמים ונאמנות.

רחמים

המקרא וחז"ל זיהו אצל בעלי חיים מידת רחמים. על הנשר למשל נאמר כך: "כְּנֶשֶׁר יַעִיר קִנּוֹ עַל גּוֹזְלָיו יִרְחֹף יִפְרֹשׁ כַּנְּפָיו יִקְחֵהוּ יִשְׂאֵהוּ עַל אַבְרָתוֹ" (דברים לב, יא). רש"י מפרש את הפסוק:

כנשר יעיר קינו - כנשר הזה, רחמני על בניו ואינו נכנס לקנו פתאום, עד שהוא מקשקש ומטרף על בניו בכנפיו בין אילן לאילן בין שוכה לחברתה, כדי שיעורו בניו ויהיה בהם כוח לקבלו, על גוזליו ירחף - אינו מכביד עצמו עליהם, אלא מחופף, נוגע ואינו נוגע (הדגשת המחבר).

מידת הרחמים של הנשר מתבטאת ביחסו אל גוזליו: הוא מקפיד לא להיכנס לקן בהפתעה, אלא מרעיש בכנפיו קודם כניסתו כדי שגוזליו לא ייבהלו ממנו.

המשכו של רש"י:

כשבא ליטלן ממקום למקום, אינו נוטלן ברגליו כשאר עופות; לפי ששאר עופות יראים מן הנשר שהוא מגביה לעוף ופורח עליהם, לפיכך נושאן ברגליו מפני הנשר; אבל הנשר אינו ירא אלא מן החץ, לפיכך נושאן על כנפיו, אומר "מוטב שייכנס החץ בי ולא ייכנס בבני".

הנשר נושא את גוזליו על כנפיו כדי להגן עליהם, והוא אף נכון להיפגע לצורך כך.

בשירת האזינו מתוארים החסדים שעשה האל עם עמו: *פִּי חָלַק ה', עֲמוּ. יַעֲקֹב, חֶבֶל נִחְלָתוֹ. יִמְצְאֵהוּ בְּאֶרֶץ מִדְבָּר, וּבְתֵהוּ יִלֵּל יִשְׁמָן, יִסְבְּבֵנָהוּ, יְבוֹנְנֵהוּ יִצְרָנָהוּ, כְּאִישׁוֹן עֵינָו. כְּנֶשֶׁר יַעִיר קִנּוֹ, עַל-גּוֹזְלָיו יִרְחֹף; יִפְרֹשׁ כַּנְּפָיו יִקְחֵהוּ, יִשְׂאֵהוּ עַל-אַבְרָתוֹ (דברים לב, ט-יא).*

כשם שהנשר מרחם על בניו, כך האל מרחם על עמו. פסוקים אלה אינם רק מהללים את האל, אלא גם מחנכים לרחמים

בסלע ביתם. מלך, אין לארבה, ויצא חצץ כלו. שממית, בידים תתפש, והיא, בהיכלי מלך (משלי ל, כד-כח).

מהכתוב עולה שאפשר לשאוב השראה דווקא מדרך החיים של בעלי חיים קטנים. "אמר רבי יוחנן: אילמלא לא ניתנה תורה היינו למידין צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה. דרך ארץ מתרנגול" (מסכת עירובין ק, ע"ב).³ משמעות הדברים היא שבאפשרותנו ללמוד את ההלכה גם מהתבוננות בבעלי החיים. הכוונה לפרקטיקות שהן בבחינת דרך ארץ שקדמה לתורה, כגון צניעות, גזל ואפילו קיום יחסים.⁴

הרב יוסף קארו פתח את ספר ההלכה שולחן ערוך בדרישה לקחת דוגמה ממלך החיות: "יתגבר כארי לעמוד בבוקר לעבודת בוראו, שיהא הוא מעורר השחר" (קארו, תשס"ז, אורח חיים א, א). הלכה זו יסודה במשנה במסכת אבות (ה), "יהודה בן תימא אומר, הוי עז כנמר, וקל כנשר, ורץ כצבי, וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים". נשאלת השאלה מדוע חז"ל נזקקו לסיועם של בעלי החיים כדי ללמד את האדם כיצד לנהוג בזולתו ובמשפחתו, ואף כיצד להתנהג כלפי בוראו. אפשר לשער שהסיבה היא שעולם בעלי החיים היה קרוב ללבם.

בעלי החיים תופסים מקום נכבד בברכותיו של יעקב לבניו: חמישה מתוך שנים-עשר בניו מתברכים בתכונותיהם של בעלי חיים (בראשית מט).⁵ יהודה נמשל לאריה – "גֹּר אַרְיָה יְהוּדָה, מְטָרֵף בְּנֵי עֲלִיתָ; פָּרַע רָבֵץ פְּאֲרִיָה וּכְלָבִיא, מִי יִקְיָמֵנוּ" – מפני שהאריה מסמל הן את המלוכה והן את הגבורה בקרב,⁶ ומזרע יהודה יצאו מנהיגים וגיבורי חיל; יששכר נמשל לחמור – "יִשְׁשַׁכֵּר, תָּמֹר גָּרָם רָבֵץ, בֵּין הַמְּשֻׁפְּתִים" – כלומר בדומה לחמור, שעצמות חזקות, גם יששכר יסחוב משא כבד הן במישור הגופני והן במישור הנפשי; דן נמשל לנחש – "יְהִי-דָן נָחֵשׁ עַל־דָּרְךָ, שְׁפִיפֹן עַל־אֲרֶח־הַנְּשֶׁד, עֶקְבֵי-סוּס, וַיִּפֹּל רִכְבוֹ, אַחֹר" – מפני שהנחש מסמל ערמומיות; נפתלי נמשל

3 פירוש: וכעין זה אמר ר' יוחנן: אֵילְמָלָא לא נִיתְנָה תוֹרָה, בכל זאת הִיָּינוּ לְמִידִין צְנִיעוּת מִחֶתוּל שִׁמְכָסָה את צוֹאָתוֹ, וְגִזַּל מִנְמָלָה שֶׁאִינָה לֹקַחַת חִטָּה מִנְמָלָה אַחֶרֶת, וְעֲרִיּוֹת מִיּוֹנָה שֶׁבִּנֵי הַזּוּג נֹאמְנִים זֶה לַזֶּה. וּמַעֲרִיִּים: דָּרְךָ אֶרֶץ מִתְרַנְּגוֹל שְׁמִפִּיִּים וְאַחַר כֵּן בּוֹעֵל. כְּלוּמַר הַתְרַנְּגוֹל קוֹדֵם כּוֹל פּוֹנֵה בַּדְּבָרִים רְכִים לְזוּגָתוֹ וְאִז מְקִיִּים עִמָּה יִחְסִים.

4 להרחבה ראו את המחקר של פורטי (Forti, 2008) על דימויי בעלי חיים בספרות החכמה.

5 ברכותיו של משה שונות מאלה של יעקב. לא נעסוק כאן בהבדלים שביניהן, רק נציין כי משה מברך את יוסף בשור וקרני ראם (דברים לג יג-טז): "וְלִיּוֹסֵף אָמַר [...] כְּבוֹר שׁוֹר הָדָר לוֹ, וְקַרְנֵי רָאֵם קַרְנָיו-בְּהֵמָה עֲמִים יִנְגַח יִחְדָּו, אֶפְסֵי-אֶרֶץ; וְהֵם רְבִבוֹת אֶפְרָיִם, וְהֵם אֱלֹפֵי מִנְשֵׁה".

6 כך גם במקומות רבים, השבטים שישבו בספר (בגבול) משולים לאריות מכיוון שהיו עזים וגיבורים בקרב. זו גם ברכתו של דן (דברים לג, כב): "דן גור אריה, יזנק מן הבשן".

החושך המוסרי בגרמניה דווקא הכלב המשוטט הוא שנהג על פי תורת המוסר. לא לחינם הגדירו לוינס במעין עקיצה הומוריסטית 'הקאנטיאני האחרון', בדברו על הציווי המוחלט השני של עמנואל קאנט: "עשה פעולתך כך שהאנושות, הן שבך הן שבכל איש אחר, תשמש לך לעולם גם תכלית ולעולם לא אמצעי בלבד" (קאנט, תש"י, עמ' 95). לוינס זיהה בכלב את תכונת הנאמנות, ולדידו הנאמנות של כלבי מצרים בזמן יציאת עם ישראל התגלגלה עד לאותו כלב בזמן מלחמת העולם השנייה.

השפעת התנהגות האדם כלפי בעלי החיים על נפשו
היחס לבעלי החיים מעצב את נפשו של האדם. על פי השקפה אנתרופוצנטרית זו, על האדם להתנהג באופן ראוי לבעל החיים לא רק משום הציווי המוסרי, אלא כדי להיטיב עם נפשו. חז"ל גרסו כי ההתבוננות בבריאה מחוללת מהפך בנפש האדם, ומביאה אותו לחוות חוויה של אמונה באל. כך למשל כתב הרמב"ם במשנה תורה, הלכות יסודי התורה (פרק ב הלכה ב):

והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו? בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואי הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול; כמו שאמר דוד, "צמאה נפשי לאלהים לאל חי". וכשמחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד, "כי אראה שמך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו" (רמב"ם, 2002, עמ' 12).

מקורות הלכתיים והגותיים נוספים עוסקים באופן שבו האדם מושפע מהיחס שהוא מעניק לבעלי חיים. הרב עובדיה יוסף (תשל"ז, סימן סו) כתב על ההשפעות הנפשיות והחינוכיות שיש להתבוננות במלחמות שוורים בהשוואה להשפעות שנודעות לביקור בגן חיות:

הנה אין ספק כי עצם ענין מלחמת השוורים הוא בניגוד גמור לרוח תורתנו הקדושה, שהוא תרבות אנשים חטאים ואכזרים אשר לא כאלה חלק יעקב, כמאמר חז"ל (ביבמות עט ע"א) שלש מדות יש בישראל, ביישנים רחמנים גומלי חסדים. ונודע שאיסור צער בעלי חיים הוא מן התורה. וכאן מרעיבים ומצעררים את השור לפני כניסתו לזירת האיציטדיון, ואחר כך מתגרים בו ודוקרים אותו בכלי זין, כדי שישתולל ויקפוץ לנגח בקרניו. ואילו רבותינו אסרו לאדם לאכול לפני שיתן לפני בהמתו לאכול, כמבואר בברכות (מ' ע"א), וסמכו על מה שנאמר "ונתתי עשב בשדך לבהמתך", ואחר כך "ואכלת ושבעת".

ולאחריות, שהן תכונות המאפיינות בעלי חיים וחשוב של כל הורה, מחנך ומנהיג יאמץ אותן.

נאמנות

נאמנות היא אחת מתכונותיו הבולטות של הכלב. התורה מצווה עלינו להשאיר בעבור הכלבים את בשר הנבלה בשדה: "וְאִנְשֵׁי קִדְשׁ תִּהְיוּ לִי וּבֶשֶׂר בְּשֶׂדֶה טְרֵפָה לֹא תֹאכְלוּ לְכָל בְּתֶשְׁלֹכֶן אֹתוֹ" (שמות כב, ל). רש"י מביא את דברי המכילתא שדורשת על הפסוק:

אם כן מה תלמוד לומר לכלב, למדך הכתוב שאין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל בריה, שנאמר ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשוננו, אמר הקדוש ברוך הוא תנו לו שכרו.

התורה וההלכה מכירות טובה לכלב על שתיקתו בשעת יציאת מצרים: "וּלְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, לֹא יִחַרְץ-כְּלָב לְשׁוֹנוֹ" (שמות יא, ז). הכלב גילה נאמנות לעם ישראל בצאתם ממצרים ונמנע מלנבוח עליהם.

הפילוסוף היהודי עמנואל לוינס⁷ קישר בין שתיקת הכלב המקראי בעת היציאה ממצרים ובין הכלב שנבח בעליזות במחנות הריכוז, ואשר בשעה שבני האדם איבדו צלם אנוש מאחורי הסורגים הוא המשיך לראות בהם בני אנוש.

והנה, בערך באמצע שביינו הארוך, למשך שבועות קצרים אחדים, לפני שהזקיפים הבריחו אותנו, נכנס לתוך חיינו כלב משוטט. יום אחד הוא בא להצטרף לאספסוף, כאשר חזרנו תחת שמירה הדוקה מן העבודה. הוא התקיים באיזו פינה פראית באזור המחנה. אבל קראנו לו בובי, שם אקזוטי, כפי שעושים לכלב אהוב. הוא הופיע במסדר הבוקר והמתין לנו עד שחזרנו, קופץ מעלה מטה ונובח בעליזות. לגביו, לא היה כל ספק שאנו בני-אדם. האם הכלב שזיהה את אודיסאוס המחופש בשובו ממסעו היה ההורה-הקדמון של הכלב שלנו? לא! שם הייתה זו אית'קה והמולדת. כאן היה זה שום-מקום. הקאנטיאני האחרון בגרמניה הנאצית לא היה בעל המוח הנדרש לצורך הכללה אוניברסלית של הכללים המעשיים של מניעיו, הוא היה צאצא של כלבי מצרים. נביחתו הידידותית, אמונתו החייתית, נולדה מהשתיקה של אבותיו הקדמונים על גדות הנילוס (לוינס, תשס"ז, ע"מ 221-223).

בהמשך המאמר מתייחס לוינס למספר ביטויים שגורים, כגון 'קור כלבים', 'חיי כלב' ו'כלבת', המציגים לתפיסתו עמדה פוגענית כלפי הכלב, שמכיר טובה לאדם ונאמן לו. בתקופת

7 פילוסוף יהודי-צרפתי (1906-1995). עוד על עמנואל לוינס ראו בתוך: לוינס, 2001, ע"מ 255-264; מאיר, 2003, ע"מ 103-128.

בעלי חיים הכרוך בכך, ישנה השפעה שלילית על נפש האדם והטמעת מידת האכזריות בנפשו.⁹ בספר אורחות צדיקים (תשמ"ו, ע"מ ע-עג, ב'שער הרחמים) נטען שנודעת חשיבות חינוכית מיוחדת להעצמת מידת הרחמים בנוגע לבעלי החיים:

הרחמים זאת המידה היא משובחת מאד, והיא אחת משלוש עשרה המידות המיוחסות להקדוש ברוך הוא, כדכתיב (שמות לד, ו): "רחום וחנון", וכל מה שיוכל האדם להתנהג בה – יתנהג וישתדל. וכמו שהאדם רוצה שירחמו עליו בשעת צרכו, כן ראוי לו שירחם על מי שיצטרך, כמו שאמר הכתוב (ויקרא יט יח): "ואהבת לרעך כמוך" [...] גם על הבהמות צריך לרחם, כי אסור לצער בעלי חיים, ועל זה אמרה תורה (דברים כב ד): "הקם תקים עמו". וצריך להאכיל בהמתו קודם שיאכל הוא [...] **ואתה, בן אדם, תרחם על נשמתך המתקיימת לעדי עד, להביאה אל תענוג מופלא אשר לא ראתה עין, ולא יביאך רוב תאוותך לחטא, ותהיה נדחה מאור אל חושך. חמול על עצמך וחוס על נפשך, ואל תחלל הוד נשמתך בהבלי התענוגים.** אמר החכם: מן הנדיבות יעמוד אדם במידת הרחמים. ובדברי שלמה מצווה על הרחמים ועל החנינה (הדגשת המחבר).

לטענת בעל אורחות הצדיקים, חמלה על בעלי החיים מחזקת את מידת הרחמים של האדם.

המידה ההפוכה לרחמים היא מידת האכזריות, ובעל אורחות הצדיקים עומד על פשרה: "ובעת אשר תתחזק הנפש הכעסנית על האדם, אז בורח מידת הרחמנות, והאכזריות מתגברת להרס ולנתץ [...] אבל זה רחוק מן האדם לרחם בעת הכעס" (אורחות צדיקים, תשמ"ו, ע"מ עה-עו). אחת הדרכים להתרחק ממידת האכזריות היא הימנעות מצער בעלי חיים:

גם מן הבהמה ירחיק מן אכזריות, כדכתיב "יודע צדיק נפש בהמתו", שלא להטריחה יותר מדי ושלא ירעיב אותה. וכן כתיב: "כי תראה חמור שנאך רבץ תחת משאו וחדלת מעזב לו, עזב תעזוב עמו" (שמות כג, ה). ואמרו רבותינו: צער בעלי-חיים דאורייתא (אורחות צדיקים, תשמ"ו, ע"מ עה-עו).

הבסיס לאמירות הללו הוא ההוראה הכללית של התורה "כי תשמור את מצוות ה' אלוהיך והלכת בדרכיו" (דברים כח, ט). חז"ל ראו בציווי הזה הנחיה כללית לנהוג במוסריות.

לפי זה דעת לנבון נקל, כי הנכנס לאיצטדיון כדי לחזות במלחמת השוורים ומשלם דמי כניסה כאשר יושת עליו, חבר הוא לאיש משחית, ומסייע ידי עוברי עבירה (יוסף, תשל"ז, סימן טו).

"תרבות אנשים חטאים", כינה הרב עובדיה יוסף את ההולכים לחזות במלחמות שוורים.⁸ להשקפתו, תרבות זו מנוגדת למידות ההתנהגות של בני ישראל שהם "ביישנים רחמנים גומלי חסדים". הרב עובדיה יוסף ציין את איסור צער בעלי חיים ואת צערו הפיזי של השור, אך הוסיף את הפגיעה הנפשית והחינוכית הנגרמת לאדם מצפייה במלחמת שוורים.

את הצפייה במלחמות שוורים הוא הנגיד לביקור בגן חיות:

אמנם נראה שהדבר ברור להתיר ללכת לגן החיות להסתכל בבריותיו של הקדוש ברוך הוא, כי נפשו של אדם מתפעלת מאוד מראיתו מעשה ידיו של הבורא, כמאמר הכתוב: "מה רבו מעשיך ה' כולם בחכמה עשית מלאה הארץ קנייך". ובספר לקט יושר העיד על רבו הגאון רבינו ישראל איסרלך, בעל תרומת הדשן, שהלך בשבת כברת ארץ לראות זוג אריות שהובאו לעירו ושער מקומו. ומרן החיד"א בספר מדבר קדמות (מערכת ב' אות כ"ב) סיפר שבהיותו בלונדון ביקר בגן החיות וראה שם חיות שונות ומשונות ונשר יפה מאוד בן מאה שנה. ובספרו מעגל טוב השלם הרחיב יותר הדיבור בענין זה. הרי לפנינו מעשה רב להתיר בזה. וכן שמענו על כמה גדולים חקרי לב, חסידים ואנשי מעשה שביקרו בגן החיות, ואין פוצה פה.

אולם כל זה בהסתכלות בלבד במעשה ידיו של הבורא יתברך, אבל חלילה ללכת למקומות שמשמעושים במעשה אכזריות על בעלי חיים **והגורמים להטביע באדם מדה רעה ומושחת של אכזריות, ומשחית נפשו הוא יעשנה.** ולא כאלה חלק יעקב. ולכן הדבר ברור שמצוה להודיע ברבים שלא ללכת למקומות כאלה. ולשומעים ינעם ועליהם תבוא ברכת טוב (יוסף, תשל"ז, סימן טו. הדגשת המחבר)

הרב עובדיה יוסף התיר ביקור בגני חיות, ששם מטפלים כראוי בדרי המקום, שכן החשיפה למגוון בעלי החיים בעולם מביאה את האדם לחוויה נפשית של התפעלות ממעשה הבריאה ומחזקת את האמונה באל, והוא אף הביא דוגמאות לרבנים שביקרו שם. את תשובתו סיים הרב עובדיה יוסף בחזרה על האיסור לצפות בהתעללות בבעלי חיים, מכיוון שמעבר לצער

9 בהקשר זה יש לציין שישנה בעייתיות מוסרית בגני חיות, ובוודאי בגני חיות כפי שהיו בעבר, אשר שמו דגש על חוויית הצפייה בבעלי החיים יותר מאשר על רווחתם. יש להניח שהרב עובדיה יוסף לא היה מודע לבעיה זו בזמן כתיבת היתר זה.

8 והוא הדין לכל קרב של בעלי חיים.

דוד יצא להגנת שה קטן מהעדר שנלקח על ידי אריה ודוב. על פי דיני צער בעלי חיים, הרועה פטור מהצלת בעל החיים במקרה של פיקוח נפש (כלומר, סיכון חייו של הרועה), אולם דוד לא ויתר והתעקש להציל את השה. המדרש שהוצג לעיל (שמות רבה, פרשת שמות, ב, ב) מרחיב עוד קצת על האופן המיוחד שבו דוד הנהיג את העדר.

ולמי בוחן? לצדיק, שנאמר ה' צדיק יבחן. ובמה הוא בוחנו? במרעה צאן. בדק לדוד בצאן ומצאו רועה יפה, שנאמר ויקחהו ממכלאות צאן. מהו ממכלאות צאן? כמו ויכלא הגשם, היה מונע הגדולים מפני הקטנים והיה מוציא הקטנים לרעות כדי שירעו עשב הרך ואחר כך מוציא הזקנים כדי שירעו עשב הבינונית, ואחר כך מוציא הבחורים שיהיו אוכלין עשב הקשה. אמר הקדוש ברוך הוא: מי שהוא יודע לרעות הצאן איש לפי כחו יבא וירעה בעמי, הה"ד [זה שכתוב] מאחר עלות הביאו לרעות ביעקב עמו.

דוד חמל על צעירי הצאן והוציא אותם ראשונים כדי שיתאפשר להם לאכול את העשב הרך יותר, כלומר אופן המרעה שלו מעיד על רחמנות ועל חלוקת משאבים נבונה.

מכל אלה עולה שרעיית צאן מלמדת את האדם פרק בהנהגה. הכתוב מציג את יחסו של הרועה לעדר הצאן שלו ומקשר זאת לאיכויותיו כמנהיג העם. המדרש תומך בקישור הזה, ואף גורס כי התקופה של רעיית הצאן היא מעין אבן בוחן לכושר הנהגה, כלומר האל בוחר את מנהיגיו לאחר שבחן את התנהלותם כרועי צאן.

הרב אליהו דסלר,¹⁰ מגדולי תנועת המוסר שלאחר השואה, ביאר בסדרת ספריו מכתב מאליהו את ההבדל בין כוח הנתינה ובין הנטילה. האדם הנותן הוא האדם האוהב, היוצר, התורם והחיובי, והיפוכו הוא האדם הנוטל.

וגם יש כאלה, אשר כלב או שאר בעלי חיים יקרבו אליהם, וייטיבו להם כאשר יעשו לבנים. הלא גם זה לאות, אשר שורש כוח הנתינה טמון הוא בעומק נפש האדם [...] האהבה הזאת, היא אשר תבוא מן הנתינה בלי ספק (דסלר, תשס"ט, חלק א, עמ' 36).

על פי הרב דסלר, את כוח הנתינה אנו מפתחים גם דרך גידול בעלי חיים.

יחס ראוי לבעלי חיים מביא בסופו של דבר ליחס ראוי לבני האדם. על כך אפשר ללמוד ממנהיגי העם שהיו בעברם רועי צאן, כלומר סגולה להנהגה טובה היא רעייה מסורה של הצאן וטיפול נאות בכל אחד מפרטי העדר.

ומשה היה רעה את צאן יתרו חתנו כהן מדין וינהג את הצאן אחר המדבר ויבא אל הר האלקים חרבה. ויבא מלאך ה' אליו בלבית אש מתוך הסנה ויבא ונהג הסנה בער באש והסנה איננו אכל. ויאמר משה אסרה נא וארעה את המרעה הגדל הזה מדוע לא יבער הסנה (שמות ג, א-ג).

הכתוב מדגיש שקודם למעמד הסנה היה משה רועה צאן. המדרש סובר שהצגת המידע הזה אינה מקרית, אלא נועדה להבהיר שמשה נבחר למנהיג לאחר בחינה של כושר מנהיגותו.

ואף משה לא בחנו הקדוש ברוך הוא אלא בצאן, אמרו רבותינו: כשהיה משה רבנו עליו השלום רועה צאנו של יתרו במדבר ברח ממנו גדי ורץ אחריו עד שהגיע לחסית. כיון שהגיע לחסית נזדמנה לו בריכה של מים ועמד הגדי לשתות, כיון שהגיע משה אצלו, אמר: אני לא הייתי יודע שרץ היית מפני צמא, עיף אתה. הרכיבו על כתיפו והיה מהלך. אמר הקדוש ברוך הוא: יש לך רחמים לנהוג צאנו של בשר ודם כך חיך אתה תרעה צאני ישראל, הוי ומשה היה רועה (שמות רבה ב, ב).

משה השכיל להנהיג את הצאן כיחידה אחת ואף לדאוג לכל פרט ופרט בה, וטיפולו בגדי הצמא הוכיח כי הוא כשיר לקבל את עול המנהיגות. גם בשעה שמשה בעצמו בוחר מנהיג חדש לעם ישראל הוא עושה שימוש במשל הרועה:

יפקד ה' אלקי הרוחת לכל בשר איש על העדה אשר יצא לפניהם ואשר יבא לפניהם ואשר יוציאם ואשר יביאם ולא תהיה עדת ה' בצאן אשר אין להם רעה. ויאמר ה' אל משה קח לך את ה'ושע בן נון איש אשר רוח בו וסמכת את ידך עליו (במדבר כז, טז-יח).

בפירושו לפסוק זה אומר רש"י כי בדומה לרועה צאן, שדואג לכל פרט בעדר, כך המנהיג הטוב ישכיל להיטיב עם צרכיו של כל אדם: משמעות התואר 'איש אשר רוח בו' היא אדם "שיודע להלך אחר רוחו של כל אחד ואחד".

דוד מציג את ניסיונו בהגנה על עדר צאן כדי לשכנע את שאול לאפשר לו להילחם נגד גוליית הפלשתי:

ויאמר דוד אל שאול רעה היה עבדך לאביו בצאן ויבא הארי ואת הדוב ונשא שיה מהעדר. ויצאתי אחרי ויהפתי והצלתי מפיו ויקם עלי והחזקתי בזקנו והפתי והמיתיו. גם את הארי גם הדוב הפה עבדך והיה הפלשתי הערל הזה פאתד מהם כי חרף מערכת אלהים חיים (שמואל א יז, לד-לו).

10 הרב אליהו אליעזר דסלר (1892-1953) נחשב לאחד מגדולי בעלי המוסר בשיטת קלם במאה ה-20. כיהן כרב באנגליה וכמשגיח רוחני בישיבת פוניבז'. רעיונותיו והגותו ראו אור בעיקר בסדרת ספריו מכתב מאליהו.

טיפול הנעזר בבעלי חיים בראי היהדות

זואותרפיה, טיפול בעזרת בעלי חיים, מוגדרת על ידי קיזאק (2000, עמ' 14) כ"שימוש בעזרת בעלי חיים (על פי רוב חיות בית או שעשוע) כאמצעי עזר או ליווי לצורות טיפול שגרתיות יותר". לדבריה, טיפול מסוג זה מוכיח את עצמו במקרים שהמטופל מסוגר או מתקשה ביצירת קשר, שכן בעלי החיים מחייבים אותו ליצור קשר. במילים אחרות, הטיפול יוצר זיקה ל'אחר'. בטיפול רגשי זה בעל החיים משמש ככלי מתווך לטיפול. בניגוד לאמצעי טיפול כגון אמנות, משחק וכדומה, בעלי החיים הם יצורים חיים המגיבים באופן רגשי לכאב ולהנאה על ידי קולות, תנועות והתגוננות. תגובות אלו מבטאות את רגשותיו של בעל החיים, ודרכם משקף המטפל למטופל את דרכי ההתנהגות הרצויה בלי לבקר את מעשיו באופן ישיר (קיזאק, 2000, עמ' 21). בנוסף לכך הטיפול בעזרת בעלי החיים משפיע לחיוב על רגשות המטופל והתנהגותו. שליו (1996, עמ' 35-42) כותב:

עצם הטיפול בבעלי חיים מוביל את האדם לאחריות על האחר, ומכך גם לאחריות על עצמו ודאגה לצרכיו בשעת משבר: "החיה שותה ואוכלת - וכך גם אני; החיה זקוקה לטיפול רפואי - וכך גם אני". [...] החיה משמשת במובן זה כדמות מראה, מעין ממריץ לשיקוף לדאגת האדם לעצמו.

ההתבוננות בבעלי חיים, נוכחותם בחדר והטיפול בהם גורמים לאדם להיות אחראי ורגוע יותר. בעלי החיים משמשים כאמצעי הסחה, כגורם מרגיע וחיובי, ותורמים לקידום הטיפול (שליו, 1996).¹¹

המקורות ההלכתיים רואים גם הם חשיבות בקשר אדם-חיה ומכירים בתרומתו הטיפולית. הסיפור המובא בגמרא במסכת תענית מפליג בזכותו של מלמד שבתפילתו הצליח להביא להורדת גשם. כשנשאל מה מיוחד בו השיב כי יש לו שיטת הוראה מיוחדת לילדים. לדידו, הדרך שלו לגרום לתלמידים להיות רגועים ומרוכזים הייתה לשלוח אותם להתבונן בדגים:

רב הגיע למקום וגזר תענית ולא ירד הגשם, כאשר בעל התפילה הגיע בתפילתו למילים 'משיב הרוח' התחילה רוח לנשוב, וכאשר המשיך למילים 'מוריד הגשם' התחיל הגשם לרדת. שאל אותו רב מה מעשיך הטובים שבזכותם שומע הקב"ה את תפילותיך. סיפר לו אותו בעל תפילה שהוא מלמד ילדים, והוא מלמד את בני העניים, שלא יכולים לשלם לו, באופן שווה לבני העשירים, המשלמים לו. כמו כן יש לו בריכה של דגים וכאשר אחד מן הילדים

11 במאמר 'כלוב משלהן' שפורסם בעיתון הארץ (3/3/2016) על ידי נטע אחיטוב, מתוארת תכנית ייחודית של טיפול בכלבים לאסירות בבתי הכלא בקולורדו, ארצות הברית. האסירות עוברות תהליך משמעותי על ידי הטיפול בכלבים ונוצרת מערכת יחסים בינן ובין הכלבים.

מתרשל בלימודו הוא 'משחדו' בדגים אלו עד שאותו ילד מתפייס וחוזר ללימודו (תענית כד, ע"א, תרגום המחבר).

לטיפול בעזרת בעלי חיים יש גם פן הלכתי. הרב שלמה אבינר למשל אמר: "אם זה מועיל - מותר הדבר והוא גם מצווה" (אבינר, תשנ"ט, 69-71). יתרה מכך, הוא סבור שלבעלי החיים הללו אין דין מוקצה בשבת¹² לאור התפקיד שהם ממלאים.¹³ במילים אחרות, יש כאן חידוש הלכתי, שלפיו בעל החיים אינו משמש את האדם לצורכי פרנסה, הגנה או מזון בלבד, אלא גם מעניק לאדם מזור נפשי פסיכולוגי.

המקורות שהוצגו כאן, למעט הרמב"ם, משקפים את התפיסה שבעלי חיים הם אמצעי לשימוש האדם, גם אם הוא מצווה להתייחס אליהם בכבוד, ברחמים ובאחריות, ואין להם תכלית כשלעצמם. על פניו אין הבדל בין ניצול בעלי חיים לצורכי מזון ולבוש ובין היעזרות בהם בטיפול רגשי. אולם במבט מעמיק יותר נראה כי הקביעה הזו אינה מדויקת: כשהאדם יוצר קשר עם בעל חיים, בין היתר במסגרת טיפול רגשי, עשויה להתפתח בין השניים תחושת שותפות ואינטימיות. תובנה זו אף משתקפת במקורות ההלכתיים העוסקים ברעיית צאן.

סיכום

מאמר זה עסק ביחסים שבין האדם לבעל החיים, כפי שמשקף במקורות ההלכתיים. על פי התפיסה היהודית קיימת היררכיה מובנית בין האדם לבעל החיים, והאדם משתמש בבעלי החיים למילוי צרכיו. יחד עם זאת, האדם מצווה להימנע מצער בעלי חיים (פיזי ונפשי), להתייחס אליהם בכבוד ובחמלה ולשאת באחריות כלפיהם. בשונה מגישה אנתרופוצנטרית זו, יש מקורות שהדגישו שהאדם הוא רק חלק ממכלול הבריאה, חלק מרכזי אמנם אך לא עליון.

המקורות שהובאו כאן הציגו תכונות מסוימות של בעלי החיים כרצויות וכאלו שראוי לאדם לאמצן, וראו בקשר שבין האדם לבעל החיים אפשרות לפתח את מידת הרחמים, הנאמנות ואת כושר המנהיגות, כלומר בקשר הזה אמצעי להעצמת מעלות אנושיות.

לסיים, הוצגו תמיכת ההגות היהודית ביתרונות של טיפול רגשי בעזרת בעלי חיים כמביא מזור לאדם; ההיתרים ההלכתיים

12 'מוקצה' הוא מונח שתיקנו חז"ל, לפיו יש חפצים אסורים לטלטל בשבת ויום טוב. ככלל, כל חפץ שאין לו שימוש (מותר) בשבת, אסור להרים אותו ולהזיז אותו ממקום למקום (לטלטל). באופן כללי בעלי חיים נחשבים למוקצה בשבת, ועל כן, אסור לטלטל אותם, אולם בעלי חיים המשמשים לטיפול נפשי, רפואי או לעזרה (נחיית עיוורים) אינם נחשבים למוקצה.

13 להרחבה לגבי היעזרות בכלבי נחייה מבחינה הלכתית, ראו: נויבירט, תשל"ט, עמ' רח; אליהו, תש"ע; אריאל, תש"ס.

המתאימים לתפיסה זו של בעלי החיים; והזיקה והאינטימיות הנוצרות בין המטופל לבעל החיים בזכות טיפול זה.

ביבליוגרפיה

- אבינר, ש. (תשנ"ט). תרפיה באמצעות בעלי חיים. כתב העת אסיא – הלכה ורפואה, סה-סו. 69-71.
- אורחות צדיקים. (תשמ"ו). ירושלים: אורחות חיים.
- אייגנר, ד. (תשע"ה). על בשר ומוסר – צער בעלי חיים ביהדות. כפר דרום: מכון התורה והארץ.
- אלטשולר, י. (תשנ"ו). היחס לבעלי חיים והטיפול בהם בראי ההלכה. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- אליהו, מ. (תש"ע). שו"ת מאמר מרדכי, ב. ירושלים: אורח חיים.
- אריאלי, י. (תש"ס). באהלה של תורה, ה. כפר דרום: מכון התורה והארץ.
- אשכולי, י. (תשס"ב). צער בעלי חיים בהלכה ובאגדה. אופקים: י' אשכולי גילשטרומ, ר. (תשס"ג). חיות מיוחדות לאוכלוסיות מיוחדות. קריית ביאליק: הוצאת אח.
- דסלר, א. (תשס"ט). מכתב מאלהו, חלק א. בני ברק: ועד שפתי חכמים.
- יוסף, ע. (תשל"ז). שו"ת יחוה דעת ג. ירושלים: בית המדרש חזון עובדיה.
- לוינס, ע. (תשס"ז). חירות קשה – מסות על היהדות. (ע. בסוק, תרגום). תל אביב: רסלינג.
- לוינס, ע. (2001). תשע קריאות תלמודיות. (ד. אפשטיין, תרגום). ירושלים ותל אביב: שוקן.
- מאיר, א. (2003). פילוסופים קיומיים יהודים ברב-שיח. ירושלים: מאגנס.
- נויבירט, י. (תשל"ט). שמירת שבת כהלכתה. ירושלים: חמד.
- פורטי, ט. (תשס"ה). משלים מתגלגלים: ריבוד רעיוני במהדורות השונות של ספר משלי. באר שבע: כתב עת לחקר המקרא, קדמוניות ישראל וארצות המזרח, יח. 45-60.
- פליקס, י. (תשנ"ב). טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים: ראובן מס.
- קאנט, ע. (תש"י). הנחת יסוד למטאפיסיקה של המידות. (מ. שפי, תרגום). ירושלים: מאגנס.
- קארו, יוסף. (תשס"ז). שולחן ערוך: אורח חיים. ירושלים: לשם.
- קיוזאק, א. (2000). מפגשים טיפוליים עם חיות מחמד. (א. רבינוביץ', תרגום). קריית ביאליק: הוצאת אח.
- קליין, מ. (תשנ"ח). שו"ת משנה הלכות, ד, סימן רלט. ברוקלין: מכון משנה הלכות גדולות.
- רמב"ם (רבי משה בן מימון). (2002). מורה נבוכים. (מ. שורץ, תרגום). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- שלי, א. (1996). המרפא הפרוותי, תל אביב: צ'ריקובר.
- שמש, י. (תשס"ח). חמלה כלפי בעלי חיים בספרות חז"ל ובפרשנות המסורתית, עיוני מקרא ופרשנות, ח. 677-699.
- Forti, T. (2008). Animal Imagery in the Book of Proverbs. In L.G. Perdue (Ed.). *Supplements to the Vetus Testamentum: The Interpretation of Wisdom Literature* (Vol. 118). Leiden (Netherlands): Brill.